

"دوک همت" در دستان عنکبوت دورگه: پذیرش خلاق پروین اعتصامی از شعر والت ویتمن

بهنام میرزابابازاده فومشی^۱

چکیده

پروین اعتصامی (۱۲۸۵-۱۳۲۰)، شاعر نامدار معاصر، در شعرهایش از منابع متعددی بهره برده‌است؛ اما نکته جالب توجه این است که او در تمام این برداشت‌های ادبی، اشعار خود را کاملاً از آثار پیشین متمایز می‌کند. پروین عناصری را که از آثار دیگران وام گرفته‌است، هنرمندانه با عناصر شعر خود و سنت ادبی فارسی درمی‌آمیزد و آن را از آن خود می‌کند؛ به‌گونه‌ای که در برخی از موارد، ردیابی منابع پیشین بسیار دشوار است. همان‌طور که یوسف اعتصام‌الملک با ترجمه آثار از زبان‌های بیگانه به فارسی تلاش می‌کرد تا عناصر فرهنگی و ادبی دیگر فرهنگ‌ها را در دل فرهنگ ایرانی و زبان فارسی بومی‌سازی کند، دخترش نیز با پذیرش خلاق ادبیات جهان، در همین مسیر قدم برمی‌داشت. پژوهش پیش رو با تمرکز بر شعر «جولای خدا»، سروده پروین و شعر «عنکبوتی ساکت و صبور»، سروده والت ویتمن، شاعر نامور آمریکایی، زوایای پنهان پذیرش خلاق پروین از ویتمن را آشکار می‌کند و با پیشنهاداتی درباره بازخوانی رابطه سنت و نوآوری و همچنین رابطه شعر معاصر فارسی و ادبیات جهان، به پایان می‌رسد.

واژه‌های کلیدی: پروین اعتصامی، والت ویتمن، پذیرش خلاق، شعر معاصر، ادبیات جهان، سنت ادبی.

^۱ پژوهشگر پسادکتری ادبیات تطبیقی، دانشکده زبان و ادبیات، فرهنگ و زبان‌شناسی، دانشگاه موناخ، ملبورن، استرالیا
behnam.mirzababazadeh@gmail.com

مقدمه

پروین اعتصامی (۱۲۸۵-۱۳۲۰)، شاعر نامدار معاصر، در شعرهایش از منابع متعددی بهره برده‌است؛ از آن میان می‌توان به ادبیات کلاسیک فارسی، فابل‌های ازوپ^۱ و ژان دولافونتن^۲ و همچنین نوشته‌های پدرش یوسف اعتصام‌الملک و ترجمه‌های او از ادبیات غرب (ویکتور هوگو و هوراس اسمیت^۳) اشاره کرد (مشرف، ۱۳۹۱: ۱۸۷)؛ اما نکته جالب توجه تمایز تمام این برداشت‌های ادبی پروین از آثار پیشین است. عناصری که از آثار دیگران وام گرفته شده، هنرمندانه با عناصر شعر پروین و سنت ادبی فارسی درمی‌آمیزد (Moayyad, 2012)؛ به‌گونه‌ای که تفکیک این منابع بسیار دشوار می‌شود. همان‌طور که پدر با هدف بومی‌سازی عناصر فرهنگی و ادبی دیگر فرهنگ‌ها در دل فرهنگ ایرانی و زبان فارسی آثار گوناگونی را به فارسی ترجمه می‌کرد (Fomeshi, 2019: 101)، دختر نیز با پذیرش خلاق ادبیات جهان در همین گفتگوی بین‌فرهنگی شرکت می‌جست. در تقریظ لطفعلی صورتگر بر دیوان پروین آمده‌است:

پروین خانم اولین شاعره‌ای است که از سرچشمه ادبیات فرنگی و مخصوصاً ادبیات انگلیسی، آب خورده و افکار او با آن موشکافی‌ها و نازک‌بینی‌ها که ویژه شعرای غرب است، مایه‌دار و آزموده گشته و این آشنایی با روشنی و عمق فکر آسیایی توأم شده و از امتزاج آن‌ها سبکی دلپسند و مخصوص به‌وجود آمده‌است. شیوه شعری این شاعره نیز انیس و آمیزش او را با شعرای معروف ایران، مخصوصاً با حکیم ناصر خسرو و سعدی و انوری و سنایی و جلال‌الدین محمد رومی نشان می‌دهد و این آمیزش، او را از سستی و عدم انسجام الفاظ آزادی بخشیده، اشعار او را منسجم و جزیل ساخته‌است (تأکید از نویسنده) (به نقل از مشرف، ۱۳۹۱: ۷۷).

پژوهش پیش رو با تمرکز بر شعر «جولای خدا» سروده پروین و شعر «عنکبوتی ساکت و صبور»^۴ سروده والت ویتمن^۵، شاعر نامور آمریکایی، تلاش می‌کند تا جنبه‌هایی از «امتزاج» ادب و اندیشه غرب و شرق را در شعر پروین، همان‌طور که صورتگر اشاره کرده‌است، روشن کند.

پیشینه پژوهش

چندین پژوهش به بررسی ارتباط بین شعر «جولای خدا» و متون پیشین که این شعر از آن‌ها الهام گرفته‌است، پرداخته‌اند. به نظر زرین کوب این شعر پروین، یادآور اندیشه و زبان مولانا است (۱۳۷۰: ۳۶۷). به باور پژوهشگران دیگر، پروین در این شعر از یکی از نوشته‌های روزنامه‌نگار آمریکایی آرتور بریزبن^(۱) که یوسف

¹ Aesop

² Jean de La Fontaine

³ Horace Smith

⁴ A Noiseless Patient Spider

⁵ Walt Whitman

اعتصام‌الملک ترجمه و در مجله بهار منتشر کرده بود، الهام گرفته‌است. به نظر این پژوهشگران پروین این شعر را بر اساس سرمقاله‌ای با عنوان «عزم و نشاط عنکبوت» نوشته بریزبن و ترجمه اعتصام‌الملک سروده‌است (مشرف، ۱۳۹۱؛ یوسفی، ۱۳۶۹؛ Karimi-Hakkak, 1995؛ Madelung, 1985؛ Moayyad, 1985). همان‌طور که مشخص است این پژوهشگران در بررسی منابع الهام این شعر، بر آثاری که به فارسی نوشته یا ترجمه شده، تمرکز کرده‌اند.

همان‌طور که مشرف به‌درستی اشاره می‌کند، پژوهشگرانی که درباره پروین نوشته‌اند، از این نکته غفلت کرده‌اند که او زبان انگلیسی می‌دانسته‌است (مشرف، ۱۳۹۱: ۳۱) و گویا به‌همین دلیل بر ترجمه اعتصام‌الملک از سرمقاله بریزبن به‌عنوان منبع شعر پروین تأکید کرده‌اند. پژوهشگری در بررسی ارتباط بین شعر «جولای خدا» و اثر بریزبن، با استناد به این که پروین زبان انگلیسی نمی‌دانسته و در نتیجه نمی‌توانسته سرمقاله بریزبن را به زبان انگلیسی بخواند، از جستجوی منبع انگلیسی چشم پوشیده‌است (Karimi-Hakkak, 1995: 304)؛ اما بررسی دقیق‌تر زندگی، شعر و اندیشه پروین نشان می‌دهد که یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری شعرهای او، مدرسه دخترانه آمریکایی در تهران بود. پروین در سال ۱۳۰۰ وارد این مدرسه شد. که در سال ۱۲۵۳ توسط آمریکایی‌ها در تهران بنیان گذاشته شده بود. و زبان انگلیسی آموخت. او در سال ۱۳۰۳ تحصیلاتش را به پایان رساند و پس از آن به تدریس در همان مدرسه پرداخت. تحصیل و تدریس در این مدرسه به دانش زبان انگلیسی پروین و همچنین دانش او درباره ادبیات غرب و اندیشه مدرن کمک کرد.

پذیرش را می‌توان به سه دسته؛ ترجمه، پذیرش خلاق و پذیرش انتقادی تقسیم کرد. پذیرش خلاق، پذیرش در قالب اثر هنری است. پروین، پذیرش ویتمن را در قالب اثر هنری، به‌طور مشخص با سرودن شعر فارسی انجام داده‌است. برای درک بهتر، می‌توان این گونه را، با ترجمه و پذیرش انتقادی. که در قالب نقد و نظریه ادبی انجام می‌شود. مقایسه کرد. برای نمونه، یوسف اعتصام‌الملک، پذیرش ویتمن را در قالب ترجمه شعر او و نیما یوشیج در «ارزش احساسات در زندگی هنریشگان»، پذیرش ویتمن را در قالب نقد و نظریه ادبی انجام داده‌است (Fomeshi, 2019). مشرف، نخستین پژوهشگری است که به ارتباط میان شعر پروین و ویتمن اشاره کرده‌است (مشرف، ۱۳۹۵: ۱۵). پژوهش پیش‌رو با استفاده از این نکته و با بررسی دقیق دو شعر «جولای خدا» و «عنکبوتی ساکت و صبور»، زوایای پنهان پذیرش خلاق پروین از ویتمن را آشکار می‌کند.

نگاهی به دو شعر

ابتدا دو شعر پروین و ویتمن را مرور می‌کنیم. پروین با به‌نظم کشیدن فابل‌ها، سنت دیرپای شعر تعلیمی ادبیات فارسی را در سده چهاردهم حفظ و تقویت کرد. شناخته‌شده‌ترین اشعار پروین به گونه مناظره تعلق دارد و گفتگوی بین دو شخصیت با ویژگی‌های متضاد را به تصویر می‌کشد (Karimi-Hakkak, 1995: 161-62). «جولای خدا» که در قالب مثنوی سروده شده، یکی از این مناظره‌هاست که گفتگوی میان

عنکبوتی پرتلاش و فردی کاهل را روایت می‌کند. این شعر را می‌توان به چهار بخش تقسیم کرد. بخش نخست شعر، صحنه‌ای را به تصویر می‌کشد که شخص کاهل به عنکبوتی "گرم کار" می‌نگرد. شعر با توصیف راوی از کاهل آغاز می‌شود. این شخصیت کاهل با شخصیت دیگر شعر که "گرم کار" توصیف شده است، تفاوتی اساسی دارد و این تفاوت از همان ابتدا آشکار می‌شود. پس از آشنایی با دو شخصیت در بخش نخست، در بخش دوم شاهد انتقاد کاهل از عنکبوت هستیم. کاهل علاوه بر انتقاد، پیشنهادی هم برای عنکبوت دارد. در بخش سوم عنکبوت به انتقاد کاهل پاسخ می‌دهد. بخش چهارم هم می‌تواند صحبت‌های پایانی عنکبوت در ادامه بخش سوم باشد و هم نتیجه اخلاقی راوی از این شعر (Karimi-Hakkak, 1995). در هر حال این بخش که شعر را به پایان می‌رساند، درباره اهمیت تلاش برای استفاده بهینه از فرصت محدود عمر است. این بخش پایانی، پیشنهاد کاهل به عنکبوت را که «خسته کردی زمین تنیدن پا و دست/ رو بخواب امروز، فردا نیز هست» این‌گونه پاسخ می‌دهد: «نقد امروز از ز کف بیرون کنیم/ گر که فردایی نباشد، چون کنیم». در ادامه به شعر «عنکبوتی ساکت و صبور» ویتمن می‌پردازیم. این شعر تجربه‌ای در فرم است که دو بند پنج سطری را با شبکه‌ای در هم تنیده از توصیف و استعاره به هم پیوند می‌زند (Warren, 2006). راوی در بند نخست عنکبوتی را به تصویر می‌کشد که تار می‌تند و با پرتاب آن می‌کوشد تا با جهان بیرون ارتباط برقرار کند:

عنکبوتی ساکت و صبور

مشخص کردم جایی را روی دماغه کوچکی که او تنها ایستاده بود
و مشخص می‌کرد که چگونه فضای وسیع خالی پیرامونش را کشف کند
او از خودش تار و تار و تار را پرت می‌کرد به جلو
پیوسته تار می‌تید و پیوسته بدون خستگی و سریع آن را پرت می‌کرد.^(۳)
در بند دوم، راوی روح خود را مورد خطاب قرار می‌دهد؛ روحی که در تلاش است
تا بین شعرش و خوانندگان آن در آینده پلی بزند تا به جاودانگی برسد:

و تو ای روح من در جایی ایستاده‌ای

که از همه گسسته و با فضای بی‌کران اقیانوس گونه احاطه شده
بی‌وقفه در اندیشه‌ای، با وجود خطر به پیش می‌روی، پرتاب می‌کنی و
کره‌ها را می‌جویی تا به هم وصل کنی

تا زمانی که آن پلی که تو نیاز داری تشکیل شود و لنگر بگیرد

تا زمانی که رشته ظریفی که تو پرت می‌کنی، به جایی بگیرد ای روح من.

با بررسی نسبت شعر پروین با شعر ویتمن، می‌توان گفت رشته‌ای که عنکبوت شعر ویتمن تید و پرت کرد، زمان و مکان را درنوردید و سرانجام به شعر فارسی پروین در ایران سده چهاردهم رسید.

شباهت‌های دو عنکبوت

عنکبوت شعر «جولای خدا» شباهت‌هایی با عنکبوت شعر ویتمن دارد. عنکبوت

شعر ویتمن فعال، پرانرژی و پرتلاش است: «او از خودش تار و تار و تار را پرت می‌کرد به جلو/ پیوسته تار می‌تیند و پیوسته بدون خستگی و سریع آن را پرت می‌کرد». این سطرها بی‌شبهت به توصیف عنکبوت از خودش در شعر پروین نیست: «سعی کردیم آنچه فرصت یافتیم/ یافتیم و یافتیم و یافتیم». تکرار سه‌باره "بافتیم" در شعر پروین به پشتکار و تلاش خستگی‌ناپذیر عنکبوت اشاره می‌کند؛ همان‌طور که تکرار سه‌باره "تار" در سطر چهارم شعر ویتمن. عنکبوت شعر ویتمن "ساکت" است؛ همان‌طور که عنکبوت شعر پروین «درس‌ها می‌داد بی‌نطق و کلام» و «چرخه‌اش می‌گردد، اما بی‌صداست». عنکبوت شعر ویتمن "صبور" است و عنکبوت شعر پروین همین ویژگی را دارد:

گر در دَرْد این پرده، چرخ پرده‌در	رخت بر بندم، روم جای دگر
گر سحر ویران کنند این سقف و بام	خانه دیگر بسازم وقت شام
گر ز یک کنجم براند روزگار	گوشه دیگر نمایم اختیار
ما که عمری پرده‌داری کرده‌ایم	در حوادث، بردباری کرده‌ایم
گاه جاروبست و گه گرد و نسیم	کهنه نتوان کرد این عهد قدیم

عنکبوت در شعر ویتمن "تنها" است؛ همان‌طور که عنکبوت در شعر پروین "گوشه‌گیر" و ساکن "کنج عزلت" است. علاوه بر این، عنکبوت در هر دو شعر بیانگر شخصیت شاعر است. در شعر ویتمن، تنها بودن در فضای بیکران و تلاش پیوسته برای برقراری ارتباط با دنیا، شباهت اساسی عنکبوت بند نخست شعر و روح شاعر در بند دوم است. با توجه به این شباهت عنکبوت و روح شاعر، می‌توان گفت عنکبوتی که در بند نخست به‌طور خستگی‌ناپذیری با تیندن و پرتاب تار برای برقراری پیوند با ناشناخته‌ها تلاش می‌کند، همان روح شاعر در بند دوم شعر است که می‌کوشد تا از طریق شعرش با خوانندگانی که در آینده می‌آیند، ارتباط برقرار کند و از این طریق بقاء و فناپذیری خود را تضمین کند و آرام بگیرد. ارتباط معنایی بین عنکبوت و روح شاعر در سطر پایانی شعر به اوج می‌رسد؛ آنجا که روح شاعر به عنکبوتی تشبیه شده است که رشته ظریفی را برای برقراری پیوند پرت می‌کند. ارتباط مشابهی نیز بین عنکبوت شعر پروین و شاعر دیده می‌شود. جولا (جولاه و جولاهه) به معنی بافنده است و به‌طور استعاری برای عنکبوت نیز به‌کار رفته است. در بیت زیر از مولانا "جولاهه" به معنی بافنده به‌کار رفته است:

جولاهه تردامن ما تار بدرید / می‌گفت ز مستی که تر از تار ندانم
(۴۷۳۱، ج اول: ۱۷۵).

و در بیت دیگری از او «جولاه» به معنی عنکبوت به‌کار رفته است:

چو گنج جان به کنج خانه آمد / به گردش می‌تیندم همچو جولاه
(همان، ج دوم: ۸۷۳).

از همان عنوان شعر «جولای خدا» پیداست که عنکبوت بافنده است و استعاره

"بافتندگی" سرتاسر شعر را فرا گرفته‌است. بافتن علاوه بر معنای معمول، به استفاده (ماهرانه) از زبان نیز اشاره می‌کند و نمونه‌های آن در شعر کلاسیک فارسی دیده می‌شود؛ مانند بیت زیر از فردوسی:

کنون خامه‌ای یافتم پیش ازان که مغز سخن بافتم پیش ازان

مشخص شد پس نه این معنی بافتن و نه عنکبوت به‌مثابه بافنده، نوآوری پروین نیست؛ اما پیوند بین این دو مفهوم و معرفی عنکبوتی که شاعر را نمایندگی می‌کند، دستاورد نوآورانه پروین در قلمرو شعر فارسی است. خوانش دقیق شعر «جولای خدا» در پرتو این یافته به ما کمک می‌کند تا جنبه‌هایی از وجود پروین شاعر را در عنکبوت این شعر بیابیم؛ موضوعی که در بخش‌های بعدی به آن خواهیم پرداخت. عنکبوت شعر «جولای خدا» که نماد تلاش و فعالیت است، به عنکبوت پرانرژی و سخت‌کوش شعر ویتمن بیشتر می‌ماند تا عنکبوتی که در سنت شعر فارسی سراغ داریم. در شعر کلاسیک فارسی، عنکبوت بافنده تارهای ظریف و نیز شکارچی مگس بوده‌است. همچنین لانه عنکبوت (با اشاره به آیات قرآن: مثل الذین اتخذوا من دون الله اولیاء کمثل العنکبوت اتخذت بیتا و ان او هن الیوت لیت العنکبوت ...) نشانه‌ای از سستی و فناپذیری حاصل فعالیت بشر بوده‌است (Karimi-Hakkak, 1995: 180). سنت ادبی فارسی به جنبه‌های مثبت عنکبوت نیز توجه نشان داده‌است؛ از جمله عنکبوت به‌عنوان وسیله‌ای برای تحقق اراده خداوند (براساس داستان هجرت پیامبر از مکه به مدینه و پنهان‌شدن در غاری که بر دهانه‌اش عنکبوتی تار تنید) معرفی شده‌است. همچنین اشاره به ظاهر نه‌چندان زیبای عنکبوت، برای بیان کم‌اهمیت‌بودن زیبایی ظاهری در مقایسه با ویژگی‌های مثبت اخلاقی به‌کار رفته‌است (Karimi-Hakkak, 1995: 179). چنان‌که آشکار شد، عنکبوت در سنت ادبیات فارسی پیش از پروین برخلاف عنکبوت در شعر «عنکبوتی ساکت و صبور» و شعر «جولای خدا» نماد تلاش و سخت‌کوشی نبوده‌است. این نکته ارتباط محکم شعر پروین و شعر ویتمن را روشن می‌کند.

پیدایش عنکبوت دورگه

عنکبوت در شعر «جولای خدا» ویژگی کوشش و پشتکار را از شعر ویتمن گرفته و هم‌زمان ویژگی‌های عرفانی را از پیشینیان خود در سنت ادبی فارسی به ارث برده‌است. از سده هفتم هجری، تقریباً همه اشعار فارسی یا آشکارا عرفانی بوده‌اند یا نشانه‌های تصوف در آن‌ها مشهود بوده‌است و در نتیجه در سنت ادبی فارسی درهم‌تنیدگی عرفان و شعر از بدیهیات است (دیویس، ۱۳۹۱: ۶۵)؛ بنابراین عجیب نمی‌نماید اگر عنکبوت شعر «جولای خدا» ویژگی‌هایی هم‌چون پرهیزگاری و بی‌تفاوتی نسبت به لذات دنیوی داشته باشد که او را به سنت شعر فارسی پیوند می‌دهد. عنکبوت در شعر پروین همین‌طور که از عنوان شعر برمی‌آید "جولای خدا" است و خود می‌گوید: «در تکاپویییم ما در راه دوست / کارفرما او و کارآگاه اوست». همچنین بیت پایانی شعر تأکید می‌کند که «عنکبوت... جولای خداست». پروین، میراث سنت ادبیات فارسی-ویژگی‌های عرفانی عنکبوت- را با صفت

تلاشگری عنکبوت در شعر ویتمن پیوند زده و شعری سروده که مؤثرترین شعر فارسی در بزرگداشت تلاش و فعالیت نامیده شده است (مؤید، ۱۳۶۵: ۲۲).

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، شعر «جولای خدا» در قالب مناظره سروده شده است. مناظره که نمونه‌هایش در نظم و نثر فارسی وجود داشت و از ابزار مؤثر برای بیان نکات اخلاقی در ادبیات تعلیمی بود، به دوران پیش از اسلام برمی‌گردد. از نمونه‌های نخست مناظره می‌توان از مناظره درخت خرما با بز در منظومه درخت آسوریک در ادبیات پهلوی اشکانی نام برد. از نمونه‌های بعدی نیز می‌توان به پنج قصیده اسدی طوسی در قرن پنجم و آثار عنصری "استاد این فن" اشاره کرد که مناظره «باز و کلاغ» او «نخستین مناظره معروف در ادبیات فارسی» (مشرف، ۱۳۹۱: ۱۳۹) است. نظامی و مولانا مناظره را در آثار عرفانی و عاشقانه به‌کار بردند (Seyed-Gohrab, 2013: 1). مناظره در آثار سعدی و همچنین در دوره معاصر در آثار بهار وجود دارد. به نظر مؤید، پروین هم در کیفیت و هم در کمیت مناظره، بر همه پیشینیان برتری جسته است (Moayyad, 1985). شخصیت‌هایی که ادبیات فارسی برای مناظره به پروین ارائه می‌کرد، طبیعتاً ویژگی‌هایشان پیش‌تر در این سنت ادبی مشخص شده بود. یکی از نشانه‌های نوآوری پروین، گزینش اشیا و ابزار روزمره از جمله نخ، سوزن، سیر و پیاز بود که به دلیل تازگی در ادبیات فارسی شخصیت‌های ناشناخته‌ای بودند و شاعر می‌توانست ویژگی‌های مد نظر خودش را به این شخصیت‌های تازه نسبت دهد؛ اما حتی زمانی که او شخصیتی را برای مناظره‌هایش برمی‌گزیند که پیشینه‌ای در سنت ادبی فارسی دارد، آن شخصیت را به ویژگی‌های پیشین محدود نمی‌کند و با نوآوری، شخصیتی با ویژگی‌های تازه می‌آفریند؛ عنکبوت شعر «جولای خدا» یکی از این شخصیت‌هاست. پروین برای عنکبوت در این شعر- همان‌طور که از عنوان شعر برمی‌آید- دو ویژگی را از میان ویژگی‌های عنکبوت در سنت ادبی فارسی برجسته می‌سازد: بافندگی و وسیله تحقق اراده خداوند؛ سپس این شخصیت را به مناظره - از گونه‌های محبوب او در ادبیات فارسی- وارد می‌کند. عنکبوت پروین در این مناظره، شخصیتی منحصربه‌فرد است که حاصل آمیزش ویژگی‌های عنکبوت شعر ویتمن با ویژگی‌های عنکبوت سنت ادبی فارسی است. این شخصیت تازه دورگه فارسی- ویتمنی نشانه نبوغ و نوآوری شاعر فارسی‌زبان است.

در شعر ویتمن هیچ اشاره‌ای به جنسیت عنکبوت نمی‌شود؛ اما می‌توان نشانه‌هایی از جنسیت عنکبوت در شعر پروین یافت؛ اگرچه به صراحت بیان نشده است. عنکبوت شعر پروین بافنده‌ای است "پشت در افتاده" که با "دوک" و "پخت" و پز مشغول است و "پرده" می‌آویزد. ناگفته پیداست که "پرده" علاوه بر پوشش و حجاب، به بکارت زنان نیز اشاره می‌کند. "دوک" که آلت نخ‌تابی و ابزار کار عنکبوت است نیز ابزاری زنانه است. نمونه زیر از فردوسی است:

که بی‌کام جوینده نان بدی
شدندی همه دختران هم‌گروه
یکی دوکدانی ز چوب خدنگ...
که نشمردی او دختران را به کس
نشستند با دوک در پیش کوه
به گاه خورش دوک بگذاشتند
(۶۸۳۱، دفتر ششم: ۰۷۱).

بدان شهر دختر فراوان بدی
به یک روی نزدیک‌تر بود کوه
ازان هر یکی پنبه بردی به سنگ
گرامی یکی دخترش بود و بس
چنان بُد که روزی همه هم‌گروه
برآمیختند آن کجا داشتند

نمونه زیر از عطار، دوک را ابزازی زنانه و مایه تحقیر مردان می‌داند:

اندر پس دوکدان نشینیم
وز شرم ره زنان گزینیم

گر مردی خویشان بینیم
دیگر نزنیم لاف مردی

همچنین بیت زیر از سنایی:

بدین همت که اندر سر همی داری سر اندر کش
سزای پنبه و دوکی، نه مرد رزم و میدانی
بیت زیر باز هم از سنایی، دوک را ابزازی زنانه می‌داند در برابر نیزه، گرز، کمان
و تیر که ابزار جنگاوری و مردانه هستند:

در میان دوکدان لاف هر تردامنی
نیزه و گرز و کمان و تیر عیاری مجوی
(۱۳۸۰: ۷۱۵).

همچنین بیت زیر از نظامی:

خنیاگر زن صریر دوک است
تیر آلت جعبه ملوکست

در بخش دوم شعر «جولای خدا» کاهل به عنکبوت می‌گوید: «کس نخواهد دیدنت در پشت در / کس نخواهد خواندنت ز اهل هنر». در این بیت جنبه زنانه عنکبوت برجسته شده است؛ زن هنرمندی که به اندرونی محدود شده است و جامعه سنتی مردسالار، او را به عنوان یک هنرمند به رسمیت نمی‌شناسد. توصیف مشرف از پروین که به "روحیه انزواطلب" و "یکسره گرم کار بودن" او اشاره می‌کند (۱۳۹۱: ۷۸) دقیقاً با توصیف نخست پروین از عنکبوت «گرم کار / گوشه‌گیر از سرد و گرم روزگار» همخوانی دارد و با اندک دقتی در شعر «جولای خدا» می‌توان ویژگی‌های پروین شاعر را در شخصیت عنکبوت یافت.

با توجه به اینکه حمایت از حقوق زنان و انتقاد از مردسالاری جامعه سنتی از موضوعات مهم شعر پروین بوده است (حسینی، ۱۳۸۹: ۵)، مناظره عنکبوت و کاهل در شعر «جولای خدا» را می‌توان مناظره میان زنی شاعر و جامعه مردسالار پنداشت. موضع دو طرف این مناظره به‌طور برابر متقاعدکننده نیست تا خواننده بتواند با هر دو طرف به یک میزان همدلی کند. بخش نخست و چهارم به راوی / پروین تعلق دارد که شاعر در آن آزادانه عنکبوت / زن شاعر را بزرگ می‌داند و کاهل / جامعه مردسالار را محکوم می‌کند. از همان بیت نخست و حتی از همان واژه آغازین شعر پروین که

خواننده با شخصیت کاهل روبه‌رو می‌شود، تکلیفش با این شخصیت روشن است و می‌داند که نمی‌توان با آن همدلی کرد؛ «کاهلی در گوشه‌ای افتاد سست/ خسته و رنجور، اما تندرست». بلافاصله پس از همان آشنایی اولیه کوتاه با شخصیت کاهل در بیت نخست، خواننده منتظر ورود شخصیت دیگر مناظره است و این انتظار چندان به درازا نمی‌انجامد؛ زیرا از بیت دوم شخصیت عنکبوت وارد صحنه می‌شود. تمام بخش نخست به جز بیت اول درباره عنکبوت/ زن شاعر و در ستایش اوست؛ شخصیتی که "پیش‌بین"، "گاردان"، "مهندس"، "صاحب‌کار"، "معمار"، "سربلند"، "مشکل‌پسند" و "اوستاد" معرفی می‌شود. در واقع در همین بخش نخست می‌توان نتیجه‌گیری شعر در بخش پایانی را پیش‌بینی کرد. پروین با بهره‌گیری از مجوز شاعرانه‌ای که دارد کاهل/ جامعه مردسالار را در همین شروع شعر شکست می‌دهد، پیش از آن‌که حتی مناظره آغاز شود و از او بخواهد لب به سخن بگشاید. در ادامه و پس از بخش نخست، تمامی شعر در بزرگداشت عنکبوت/ زن شاعر در برابر کاهل/ جامعه مردسالار است. عنکبوت، شخصیت چیره مناظره است و درنهایت، جمع‌بندی مناظره در تقویت موضع اوست. بخش چهارم شعر که با عنکبوت به‌عنوان "جولای خدا" به پایان می‌رسد، در ستایش این شخصیت است. همان‌طور که خدای قادر متعال برنده هر رقابت و ستیزی است، جولای "او" هم در این مناظره برنده است.

در جای جای شعر پروین، نشانه‌های آشنایی وی با سنت ادبی فارسی آشکار است و اشعارش یادآور سروده‌های ناصر خسرو، منوچهری، سنایی، انوری، نظامی، عطار و مولاناست (مشرف، ۱۳۹۱). پروین، آن‌طور که برادرش گفته‌است، چنان درگیر سرودن شعرهای خود بود که فرصت چندان‌ی برای توجه جدی به نوپردازان شعر و نثر فارسی از جمله نیما و هدایت نداشت (ابوالفتح اعتصامی، ۱۳۶۵: ۲۷۴)؛ اما دست‌کم توجه او به شخصیت عنکبوت شعر آمریکایی و بهره‌جستن از این شخصیت برای بیان احساسات و نظرات شاعر زن معاصر، این نظر را که پروین خود را به میراث ادبیات فارسی محدود کرده بود و شاعری غیرشخصی بود، به چالش می‌کشد. از آثار او به دلیل حمایت بی‌چون‌وچرا از مردسالاری (Alishan, 1994) و همچنین وابستگی شدید به سنت ادبی و عدم نوآوری انتقاد شده‌است (Davaran, 1994)؛ اما همان‌طور که این نوشتار با بررسی دقیق شعر «جولای خدا» روشن کرد، این شعر می‌تواند دریچه تازه‌ای به کارنامه شاعری پروین بگشاید. «جولای خدا» عنکبوتی است برآمده از منابع متعدد که بخشی از آن برای خوانندگان شعر پروین در دهه‌های نخستین سده چهاردهم آشکار بود و بخشی دیگر در این نوشتار بررسی شد. پروین برخی از ویژگی‌های عنکبوت شعر ویتمن؛ به‌ویژه صبر، سکوت، گوشه‌گیری و تلاش خستگی‌ناپذیر را همخوان با شرایط خود به‌عنوان زن شاعر ایرانی ابتدای سده چهاردهم می‌دید و از این ویژگی‌های عنکبوت ویتمن برای بیان احساسات و نظرات خود در مناظره با جامعه مردسالار بهره‌جست. "دوک" به‌عنوان ابزاری زنانه که در سنت ادبی فارسی، برای تحقیر و سرافکندگی استفاده می‌شد. در دستان عنکبوت شعر پروین نه مایه حقارت، بلکه "دوک همت" و مایه سرفرازی است.

با وجود تمامی شباهت‌ها بین عنکبوت شعر پروین و عنکبوت شعر ویتمن یک تفاوت اساسی نیز بین این دو دیده می‌شود؛ عنکبوت ویتمن ماجراجو است، با وجود خطر به پیش می‌رود، پرتاب می‌کند، کره‌ها را می‌جوید تا به هم وصل کند و تا زمانی که آن پلی که نیاز دارد، تشکیل نشود و رشته ظریفی که پرت می‌کند، به جایی نگیرد و به هدفش نرسد، دست بر نمی‌دارد؛ در حالی که عنکبوت گوشه‌گیر و ساکن کنج عزلت شعر پروین چندان ماجراجو نیست و هرچند بی‌هدف نیست؛ اما تکلیف برای او در اولویت است، تکلیفی که خدا بر دوش او گذاشته و او با انجام رسالتش دلخوش و راضی است؛ «در تکاپوییم ما در راه دوست/ کارفرما او و کارآگاه اوست». ریشه این تفاوت را می‌توان در شرایط متفاوت دو شاعر جست؛ ویتمن شاعر مرد پیشتاز در ادبیات نوپا و مردسالار آمریکا بود و پروین شاعر زن میراث‌دار سنت ادبی هزارساله با صدای مسلط مردانه که فضای چندان برای کشف و ماجراجویی به زنان نمی‌داد.^(۳)

نتیجه

پروین در همان سال‌های تحصیل در مدرسه آمریکایی، با شعر ویتمن آشنا شده بود. اهمیت ویتمن به‌عنوان بنیان‌گذار شعر آزاد آمریکا و شهرت جهانی او حتی در دهه سوم قرن بیستم میلادی^(۴) - هم‌زمان با حضور پروین در مدرسه آمریکایی - به حدی بود که حتماً نسخه‌ای از کتاب شعر او در مدرسه آمریکایی موجود بود. حتی اگر به دلایل "اخلاقی" این نسخه تنها شامل گزیده‌ای از اشعار ویتمن بود، باز هم "عنکبوتی ساکت و صبور" راه خود را به چنین نسخه‌هایی باز کرده بود.^(۵) علاوه بر این چه‌بسا پروین از طریق پدرش که در همان روزها شعر ویتمن را ترجمه کرده بود،^(۶) به ترجمه یا متن انگلیسی آن دسترسی داشته‌است. پروین در برخورد با این شعر ویژگی‌های جالب عنکبوت شعر ویتمن از جمله تلاش خستگی‌ناپذیر او را که برایش تازگی داشت، برگزید و به شعر خودش وارد کرد.

دغدغه پروین برای زنان جامعه‌اش و برای خودش به‌عنوان زن روشنفکر ایرانی دهه‌های ابتدایی سده چهاردهم، او را به سمت آفرینش یک شخصیت تازه سوق داد؛ عنکبوتی که به‌طور کل سخنگوی زنان آن عصر و به‌طور خاص نماینده شخص خودش به‌عنوان زن شاعر بود. شعر «جولای خدا» نشانه پذیرش خلاق پروین از شعر «عنکبوتی ساکت و صبور» ویتمن است؛ اما نکته شایان توجه این است که عنکبوت شعر پروین نه دقیقاً عنکبوت شعر ویتمن است و نه کاملاً عنکبوت برآمده از سنت ادبی فارسی است؛ بلکه آمیزه‌ای از ویژگی‌های این دو و در واقع بیانگر قدرت آفرینش ادبی پروین در "امتزاج" شعر شرق و غرب است. عوامل متعددی را می‌توان در آفرینش این موجود تازه برشمرد؛ از جمله تجربه پروین به‌عنوان یک شاعر زن در جامعه سنتی مردسالار ایران، سنت ادبی مناظره و شعر عرفانی ادبیات فارسی، ویژگی‌های عنکبوت در شعر ویتمن و از همه مهم‌تر خلاقیت و شم ادبی پروین در آمیزش این ویژگی‌ها. تعامل متون و بافت‌های مختلف به پذیرش خلاق این شعر ویتمن در ادبیات فارسی انجامید که خود نمونه‌ای از تعامل بین‌فرهنگی

دخیل در پذیرش ادبی است.

در دهه‌های ابتدایی سده چهاردهم، بستر مناسبی برای نوگرایی و تحول شعر فارسی در ایران فراهم شده بود. این نوگرایی نیازمند عناصر ادبی تازه‌ای بود که بخشی از آن از دل فرهنگ‌های دیگر به شعر فارسی راه پیدا می‌کرد. یکی از این عناصر تازه، عنکبوت پرتلاش شعر ویتمن بود که با تیزبینی و نبوغ پروین در پذیرش خلاق شعر ویتمن به شعر پروین وارد شد. ورود این شخصیت تازه به شعر پروین به آفرینش عنکبوت دورگه فارسی-ویتمنی انجامید که در شعر فارسی خوش نشست. مشرف بر آن است که:

این نکته مهم است که نویسندگان و منتقدان عصر پروین، او را در شمار مدرنیست‌ها؛ یعنی اهل تجدد قرار داده‌اند. در واقع پروین، حفاصل و حلقه رابطی است که شعر معاصر ایران را به ادبیات بازگشت ارتباط می‌دهد و این نکته، بسیار اهمیت دارد. شعر او که امروز در نظر ما کاملاً به اسلوب قدیم جلوه می‌کند، هم از لحاظ درون‌مایه و هم از لحاظ نحوه تعبیر در عصر خودش "جدید" بوده است (۱۳۹۱: ۹۴).

همان‌طور که این پژوهش نشان می‌دهد، بررسی موشکافانه شعر پروین در بستر تاریخی و ادبی آن و مطالعه ارتباطش با سنت ادبی فارسی از یک‌سو و گنجینه ادبیات جهان از سوی دیگر، نه تنها در درک چرایی "جدید" بودن پروین "در عصر خودش"، بلکه حتی در شناخت تازگی‌های هنر او برای عصر حاضر نیز به پژوهشگران ادبیات فارسی یاری می‌رساند. چنین خوانش‌هایی از پذیرش خلاق ادبیات جهان در شعر معاصر فارسی، زمینه را برای درک بهتر رابطه شعر فارسی و ادبیات جهان فراهم می‌کند. همچنین این پژوهش‌ها، نوری تازه به رابطه سنت و نوآوری در ادبیات فارسی می‌تاباند و به بازبینی این رابطه پیچیده در شعر شاعران معاصر که سهم‌شان در نوآوری ادبی فارسی نادیده گرفته شده است، می‌انجامد؛ شاعرانی که صرفاً به "جرم" سرودن شعر در قالب‌های کلاسیک، "سنتی" و "سنت‌گرا" نامیده و از دایره نوآوران بیرون رانده می‌شوند.

سپاسگزاری: این پژوهش با حمایت بنیاد الکساندر فن همبلت امکان‌پذیر شده است. نگارنده از مصطفی حسینی، آدینه خجسته‌پور، اصغر سیدغراب، سمانه فرهادی، اد فاسم، روح‌انگیز کراچی و والتر گرونتسواایگ که با کمک فکری و نظرات سازنده‌شان به بهبود این پژوهش کمک کردند، سپاسگزاری می‌کند. انتشار این پژوهش به زبان فارسی مرهون تشویق احمد کریمی حکاک و نظر ایشان مبنی بر شناساندن نوآوری‌های پروین به خوانندگان فارسی‌زبان است. نگارنده همچنین از نظرات راهگشای داوران تشکر می‌کند. بخش‌هایی از این پژوهش پیش‌تر در کتاب و مقاله زیر منتشر شده است.

Fomeshi, B. M. (2019). *The Persian Whitman: Beyond a Literary Reception*. Leiden University Press.

Fomeshi, B. M. (2018). 'Till the gossamer thread you fling catch somewhere': Parvin

E'tesami's creative reception of Walt Whitman. *Walt Whitman Quarterly Review*, 35(3), 267-275.

پی‌نوشت‌ها

(^۱) Arthur Brisbane (۱۸۶۴-۱۹۳۶) روزنامه‌نگار معروف آمریکایی که سرمقاله‌هایش بسیار پرخواننده بود و در

تاریخ مطبوعات آمریکا بر شیوه‌ی نگارش سرمقاله تأثیر قابل توجهی داشت.

(^۲) ترجمه از نگارنده است.

(^۳) این خوانش مرهون نظر استاد کریمی حکاک است

(^۴) برای آشنایی بیشتر با شهرت و اهمیت شعر ویتمن در آن زمان ر.ک. Fomeshi, Behnam M. *The Per-*

sian Whitman: Beyond a Literary Reception. Leiden: Leiden University Press, 2019.

(^۵) برخلاف برخی از شعرهای ویتمن که ویژگی‌های «بحث‌برانگیز» آنها باعث میشد در دسترس دانش‌آموزان

قرار نداشته باشد، «عنکبوتی ساکت و صبور» برای دختران نوجوان مدرسه در ایران «مناسب» بود.

(^۶) نخستین ترجمه از ویتمن به فارسی با عنوان «شهر بزرگ» توسط یوسف اعتصام‌الملک انجام شد و در سال

۱۳۰۱ در مجله بهار منتشر شد.

منابع

- اعتصامی، پروین. (۱۳۶۵). *دیوان پروین*. با مقدمه و کتاب‌شناسی حشمت مؤید، کاستامزا: مزدا.
- حسینی، مریم. (۱۳۸۹). «شعر فمینیستی نویافته‌ای از پروین اعتصامی». *زن در فرهنگ و هنر*، شماره ۲ (۱)، ۲۲-۵.
- دیویس، دیک. (۱۳۹۱). «در ترجمه‌ناپذیری شعر حافظ». ترجمه مصطفی حسینی و بهنام میرزابابازاده فومشی، *ویژه‌نامه ادبیات تطبیقی*، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، شماره ۳ (۵)، ۶۲-۷۵.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۰). *با کاروان حله*. تهران: علمی.
- سنایی، حکیم ابوالمجد محدود بن آدم. (۰۸۳۱). *دیوان*. به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، چاپ پنجم، تهران: سنایی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۶۸۳۱). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۴۷۳۱). *کلیات دیوان شمس تبریزی*. دو جلد، تهران: نگاه.
- مشرف، مریم. (۱۳۹۱). *پروین اعتصامی: پایه‌گذار ادبیات نئوکلاسیک ایران*. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۹۵). «و در آغاز کلمه بود». در *برگ‌های علف: گزیده شعر والت ویتمن*، ترجمه منصوره بکواپی، تهران: لیان، ۷-۱۷.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۶۹). *چشمه روشن*. تهران: علمی.
- Alishan, L. (1994). *Parvīn E'tesami, The Magna Mater, and the Culture of the Patriarchs*. In H. Moayyad (Ed.), *Once a Dewdrop: Essays on the Poetry of Parvin E'tesami* (pp. 20–46). Mazda Publishers.
- Davaran, F. (1994). *Impersonality Parvin E'tesami's Poetry*. In H. Moayyad (Ed.), *Once a Dewdrop: Essays on the Poetry of Parvin E'tesami* (pp. 69–89). Mazda Publishers.
- Fomeshi, B. M. (2018). *Parvin Etesami*. The Literary Encyclopedia, First published 28 August 2018. <https://www.litencyc.com>
- . (2019). *The Persian Whitman: Beyond a Literary Reception*. Leiden University Press.
- Karimi-Hakkak, A. (1995). *Recasting Persian Poetry: Scenarios of Poetic Modernity in Iran*. University of Utah Press.
- Madelung, A. M. A. (1985). *Commentary*. In H. Moayyad & A. M. A. Madelung (Trans.), *A Nightingale's Lament: Selections from the Poems and Fables of Parvin E'tesami (1907–1941)* (pp. 202–227). Mazda Publishers.
- Moayyad, H. (1985). *Parvin's Personality and Poetry*. In H. Moayyad & A. M. A.

Madelung (Trans.), *A Nightingale's Lament: Selections from the Poems and Fables of Parvin E'tesami (1907–1941)* (pp. xi–xxxviii.). Mazda Publishers.

---. (2012). *E' TEŠĀMĪ, PARVĪN*. *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/etesami-parvin>

Seyed-Gohrab, A. (2013). *The Rose and the Wine: Dispute as a Literary Device in Classical Persian Literature*. *Iranian Studies*, 47(1), 69–85.

Warren, J. P. (2006). *Style*. In D. D. Kummings (Ed.), *A Companion to Walt Whitman* (pp. 377–391). Blackwell Publishing.

‘Spindle of Endeavor’ in the Hands of a Mixed-Breed Spider: Parvin Etesami’s Creative Reception of Whitman

Behnam Fomeshi¹

Abstract

In her poetry Parvin Etesami (1907-1941) has freely borrowed from multiple sources, including Aesop’s and La Fontaine’s Fables, her father’s translations of foreign literatures, as well as Persian classical poetry. However, the resulting work remained distinctly her own. A number of critical studies have investigated the relationship between Etesami’s poem “God’s Weaver” and various texts that inspired or influenced it. Such studies argue that the poem “is based” on a translation into Persian of an editorial by Arthur Brisbane. However, the present paper examines “God’s Weaver” in relation to Walt Whitman’s “A Noiseless Patient Spider” to shed light on Etesami’s yet unexplored creative reception of Whitman. The paper ends with suggestions on revisiting the relation between tradition and modernity in Persian poetry as well as the relation between Persian poetry and world literature.

Keywords: Creative Reception, “God’s Weaver”, Parvin Etesami, Walt Whitman, World Literature.

¹ Adjunct Research Fellow, School of Languages, Literatures, Cultures and Linguistics, Monash University, Melbourne, Australia behnam.mirzababazadeh@gmail.com